

MÂNIA DIN PS. 4:4 (5), O TRADUCERE INSPIRATĂ A SEPTUAGINTEI*

CĂLIN POPESCU
Seminarul Teologic „Iustin Patriarhul”, Câmpulung-Muscel
calinpopescu_cz@yahoo.com

Abstract: The present research tries to determine the real meaning of the phrase in Ps. 4:4(5), *ὀργίζεσθε καὶ μὴ ἁμαρτάνετε*, from the traditional Orthodox standpoint, relying on the authority of the Septuagint, but also taking into consideration the Masoretic lection as well. The 1957 revision of the Romanian Synodal Psalter replaced here ‘and’ with ‘but’, according to the interpretation of the phrase in Ephesians 4:26, as if a good anger were replaced with a bad anger – in fact for both of them there are plenty of Patristic (and biblical) arguments. However, the analysis of the correspondence between Greek and Hebraic verbs used here shows a weak correspondence between *ὀργίζομαι* and *אָרַג*, so that the *anger* in the Septuagint, either good or bad, rather resulted from a translator’s intervention in the text, which was subsequently validated and adopted by both Jewish and Christians traditions, as part of the generic concept of *Greek Scriptures*.

Keywords: Greek Scripture, LXX and MT, inspiration, anger, LXX Psalms, Psalm 4.

1. Introducere

Psalmul 4, deși e printre cele relativ puțin afectate la revizuirea versiunii de linie din 1957¹, pune totuși mai multe probleme de traducere, legate, în mare parte, de acea revizuire. Una dintre acestea, ușor de remarcat și, aparent, ușor de tranșat se referă la înlocuirea copulativului *și* cu adversativul *dar*, în expresia *Mâniați-vă și/ dar nu greșiți* (Ps. 4:4). Psaltirea de linie, precum și versiunile anterioare² aveau aici doar *și*. Există, desigur, argumente și pentru folosirea lui *dar*: în primul rând modul și contextul în care versetul este citat, în Noul Testament, de Sf. Apostol Pavel³, pentru a reprima mânia – nerecomandabilă, ținând cont și de numeroasele locuri care previn

* *The anger in Ps. 4:4 (5), an inspired translation by the Septuagint.*

¹ Detalii despre această revizuire vezi și în lucrarea noastră (Popescu 2019, 141-146).

² P SCH: „Mâniați-vă și nu greșiți”; CORESI: „Mâniați-vă și nu greșiți”; D 1680: „Mâniați-vă și să nu greșiți”; B 1688, MS 45: „Mâniați-vă, și nu greșiți”; B 1914: „Mâniați-vă și nu greșiți”. În schimb, P 1957: „Mâniați-vă, dar nu greșiți”. D 1673 parafraza în aceeași direcție a unei concesiuni făcute mâniei: „Și când te mânie, nu face/ Rău altuia, ce nu-ți place”.

³ „Mâniați-vă și nu greșiți; soarele să nu apună peste mânia voastră. Nici nu dați loc diavolului. Cel ce fură să nu mai fure” etc. (Efes. 4:26-28, B 1968).

împotriva ei, în cărțile biblice sapiențiale (v. Prov. 14:16-17; 15:1, 18; 16:32; 29:11, 22; 30:32-33; Sir. 10:6,19; 28:3), precum și în literatura patristică⁴.

Totuși, folosirea imperativului trimite⁵ la un afect pozitiv, și există de asemenea argumente biblice (Eccl. 7:3) pentru o mânie bună (mai ales că Dumnezeu Însuși se mânie; de asemenea, și oameni drepti precum Moise, Elihu, Iacob – v. Fac. 31:36), și de altfel se găsesc exploatari ale versetului și cu acest sens, în literatura patristică⁶ – rezultând deci că un „criteriu patristic” nu poate funcționa aici, pentru o tranșare a variantei autentice.

Pe de altă parte, nici construcția exprimării nu e lămuritoare. Ea este unită, în greacă, prin καί (‘și’), în ebraică avem echivocul י (cu corespondentul în siriacă, ܐ) – în slavonă găsim ѿ adică tot ‘și’, iar în latină, la fel, *et*. Și dacă am vrea să pornim de la structura antitetice a frazei, găsim, de asemenea, destule locuri scripturistice care par să recomande, ca aici, sfaturi divergente, unite fără vreo particulă adversativă: vezi, de exemplu, Sir. 11:9-10, Prov. 19:18; 23:13-14 ori versiunea ebraică din Prov. 25:9.

În fine, nici analiza contextului nu simplifică lucrurile. Este clar că avem de a face cu un psalm de încurajare, de întărire⁷. Dar unora li se pare de la sine înțeles că

⁴ De pildă: „Chiar dacă primiți mânia, zice, arătați-o nelucrătoare” (ATANASIE, 80); „Chiar dacă vă mâniați fără voie, ceea ce nu e un păcat deplin, nu adăugați și fapta” (CHIRIL, 38); „Mânia este pofta de a face rău celui ce ne-a supărat. Nimic nu e atât de nepotrivit celor ce se pocăiesc ca iușimea ce turbură” (SCĂRARUL, 186-187). Sfaturi asemănătoare se găsesc și la alți Părinți: Sf. Grigorie de Nazianz, Sf. Vasile cel Mare, Fer. Ieronim etc., iar astfel de exploatari ale versetului nu sunt strict patristice, ci se regăsesc și în predica protestantă – Cheyne (1904, 12) îl amintește, de pildă, pe episcopul anglican Horsley.

⁵ Nemaivorbind de versiunea masoretică, unde găsim la imperativ verbul *a se cutremura*, care nu cere adversativul *dar* după el; iar după Wallace (1996, 491, 722) imperativul grecesc ὀργίζεσθε își păstrează oricum întreaga forță, și dacă am vrea să-l înțelegem în registrul concesiv (sensul ar fi deci, eventual: „dacă ești mânios, iar eu chiar vreau să fiu...”) – prezentul imperativului indicând și o valoare iterativă.

⁶ „Aprindeți mânia asupra patimilor voastre și asupra gândurilor rele și nu păcătuiți săvârșind cele puse de ele în minte” (CASSIAN, 110); „Nu îterzice mânia, fiindcă este folositoare [...] Căci mânia nu ni s-a dat ca să păcătuim, ci să împiedicăm prin ea pe cei ce păcătuiesc” (HRISOSTOM1, 28); „Mâniați-vă – zice – și îngreuați-vă asupra celor ce se scoală cu nedreptate asupra voastră, văzându-i bine-norociți. Dar să nu măriți răul cu rău, ispitindu-vă – și plecându-i și încredințându-i și pe alții – cum că toate se poartă nerânduite și nechivernisite” (TEODORET, 20). Și după TOMA (184) există două tipuri de mânie, iar cea dreaptă este chiar imperativă.

⁷ Vezi Gunkel/ Begrich 1998 (121, 190-192). Este, mai exact, un tip mixt, aparte, cuprinzând și elemente ale psalmilor de mulțumire, de plângere (în fața acuzațiilor), însă rămâne în principal un psalm de încurajare (*psalm of confidence*), care încorporează, în plus, și cuvintele de batjocură adresate psalmistului – în psalmii de acest gen, „the address to the friends is the counterpart to the address to the enemies”. De asemenea, putem avea în

mesajul s-ar adresa direct păgânilor⁸, și doar indirect evreilor –iar atunci n-ar avea rost ca păgânii să fie îndemnați la mânie –, însă de fapt contextualizarea este interpretabilă, mai ales că supratitlul Psalmului 3, de care Psalmul 4 este apropiat prin temă și printr-o serie de expresii identice⁹, l-ar lega mai degrabă de un conflict intern al israeliților, între David și Abesalom¹⁰.

2. Analiza textuală

Am considerat, prin urmare, că am putea înțelege mai bine versetul pornind de la o analiză a lexicului utilizat.

2.1. Cât de fidelă este traducerea prin *mâniati-vă*?

Verbul grecesc *ὀργίζομαι* corespunde în verset ebraicului *נִלְחַח*, care are, de fapt, sensurile: ‘a fi agitat, neliniștit, tulburat, mișcat, emoționat’, precum și ‘a se înfuria, a tremura, fremăta (de frică sau de mânie)’ – conform dicționarului KOEHLER, sensul ‘a fi mânios’ corespunzând formei piel (intensivă), care ar da, la imperativ, o vocalizare diferită (*נִלְחַח*, în loc de *נִלְחַח*). Traducerile din Textul Masoretic redau însă sensul ‘a se cutremura’: *Cutremurați-vă și nu păcătuiți* – P ARCB și P AXINCIUC; *Cutremurați-vă, dar nu păcătuiți* – P PANDREA; *Tremurați și nu mai păcătuiți* – P CALOMIRA.

vedere și un „scop didactic” al psalmului, întrucât Dumnezeu e amintit și la persoana a 3-a (Gillingham 2014, 206). Și după Hayes (1982, 309), versetul 4:4 (5) reprezintă un îndemn tipic, bun de adresat de către personalul templului, închinătorilor, pentru încurajare și îndrumare.

⁸ Ca și cel din Ps. 2:11: „Sluiți Domnului cu frică și vă bucurați de el cu cutremur”.

⁹ Auwers 2000 (42, 89-90). Folosirea aceluiași expresii („mulți sunt care zic”, „m-ai auzit”, „mă culc și adorm”, „tu, Doamne”) oferă de altfel unul din argumentele teoriei „concatenării” și formării de subcolecții compacte, în cadrul Psaltirii. „Punctele de contact în idei, ca și în frazeologie, dintre cei doi psalmi sunt neîndoielnice” și pentru Cheyne (1904, 9).

¹⁰ Vezi ambele variante amintite la Cheyne (1904, 12), chiar dacă autorul optează pentru prima din ele. În fond, determinarea adresantului „instrucțiunilor imperative” ar fi chiar într-o strânsă legătură cu modul de traducere a lor (DeClaissé-Walford/ Jacobson/ Tanner 2014, 85) – și astfel am avea o argumentare circulară. Pe de altă parte, psalmul se putea aplica și situației lui Zorobabel, în campania internă pentru rezidirea templului, și în general pentru orice persoană care întâmpină probleme. De altfel, deși supratitlul psalmului anterior ar sugera că este îndreptat contra lui Abesalom, chiar și acela vorbește de fapt nu de un oponent, ci de mari mulțimi, de aceea pare a folosi mai degrabă un limbaj generic, expresii de inventar (*stock expressions*), tipice anumitor genuri de evenimente (Creach 2020, 53, 56, 62).

2.2. Contextele în care e folosit verbul ebraic

Valențele semantice ale verbului **נָדַד** (și ale vocalizării substantivale, **נִדְדָּ**) se pot desprinde mai clar din ocurențele în Textul Masoretic: fie în legătură cu neamurile păgâne, fie cu omul păcătos sau cu Dumnezeu.

2.2.1. Despre neamuri

În principal, **נָדַד** se referea la neamurile păgâne, care *tremură* când se arată puterea lui Dumnezeu – verbul exprima deci neliniștea, groaza în fața manifestării Dumnezeului necunoscut (așa cum canaaneeii vor fi fost îngroziți la auzul veștii că se îndreaptă spre ei cuceritorii israeliți, după ce au trecut prin Marea Roșie și prin albia Iordanului). Renumele înfricoșător e făgăduit de Dumnezeu evreilor, ca binecuvântare (Deut. 2:25), însă aceeași panică îi poate viza și pe ei, ca blestem (Deut. 28:65) – o și trăiesc, de altfel, în momentele dramatice de război (1Sam. 14:15).

În Is. 64:1 și Mih. 7:17, *neamurile sunt tulburate ori în confuzie* la vederea lui Dumnezeu, iar în Ier 33/ 40:9 *se amărăsc ori se agită* din cauza binelui evreilor – care, în Ier. 50:34, îi *provoacă Babilonului neliniște/iritare*. În Is. 23:11, Dumnezeu *zguduie împărățiile*, iar în Ioil 2:1, *se cutremură cei ce locuiesc pe pământ*. Aceeași trăire o au și *stăbiile*, personificate: *cerurile sunt zguduite* (2Sam. 22:8) sau *se vor zgâlțâi/vor fi stărnite* (Is. 13:13), fiind *zguduite* de Însuși Dumnezeu (Iov 9:6). De asemenea, *munții se cutremură/sunt stărniți* (Is. 5:25), la fel, și *pământul se zguduie/clatină* (Ps. 76/77:19), *se tulbură/tremură* (Ioil 2:10, Amos 8:8) ori *este făcut să tremure* (Is. 14:16) – la figurat (cel puțin), pământul *se cutremură/clatină* (Prov. 30:21) și ca urmare a nedreptăților petrecute între oameni („de va împărăți sluga” etc.). Desigur, și dedesubt, *adâncurile se tulbură* (Ps. 76/77:17), iar *iadul se mișcă/zguduie* ori *se amărăște* (cum redă B 1914 în Is 14.9).

2.2.2. Cu referire la om

Aria semantică a verbului ebraic are de asemenea o aplicare general-umană, exprimând starea omului de neliniște, agitație ori de lipsă de tihnă. David, de pildă, *este zguduît* de vestea morții fiului Abesalom (2Sam. 19:1), și fiii lui Israel *sunt tulburați* de fiii nedreptății (2Sam. 7:10) – dar li se făgăduiește că pe viitor nu se vor mai *îngrijora* (1Cron. 17:19). În general, ca urmare a păcatelor, omului *i se spăimântează* pânțelece/inima (κοιλία/καρδιά) de glasul [rugăciunii – LXX] buzelor sale, iar oasele *i se tulbură* (Avac. 3:16); de asemenea, femeile nepăsătoare (fără grijă) sunt îndemnate ca mai degrabă *să se tulbure/zguduie* și ele, ori *să-și aducă aminte (să facă pomenire) cu durere*, iar în vremea de acum *să se întristeze/să se zbuciume* (Is. 32:10-11):

poate, astfel, după pocăință, în toiul *tulburării* (gr. ὀργή), Dumnezeu își amintește de mila Sa (Avac. 3:2). În viață totuși, omul (Iov 14:1) se satură de *necaz*– (gr. ὀργή), pentru ca abia după moarte (Iov 3:17) *păcătoșii* să înceteze cu *tulburarea* lor, care celor vii nu le dă pace. Chiar și după moarte, însă, sufletul lui Samuel este *deranjat* (*făcut să se agite*), ca să iasă la ghicitoare, pentru Saul (1Sam. 28:15).

2.2.3. Cu referire la Dumnezeu

Sfera semantică a lui מַגֵּן permite și utilizări referitoare la Dumnezeu. În 2/4Reg. 19:27-28, Senaherib *s-a zăbuciumat/s-a obrăznicit* (tradus și ca *mâniat* – ca o îndrăzneală nepermisă) contra lui Dumnezeu, ori *s-a tulburat* (Is. 37:28) contra Lui, având o nepotrivită *agitație* (gr. θυμός– tradus de B 1914 ca *mânie*). În general, prădătorii *Îl provoacă (la mânie)/ ofensează/zgâlțâie* pe Dumnezeu (Iov 12:6), ceea ce face însă și Ierusalimul (Iez. 16:43), care L-a *mâhnit/ întristat/ supărat/ scos din liniște/ insultat*, cu păcatele (desfrânările ori trădările) sale. De aceea, Elihu îl îndeamnă pe Iov (37:2) să ia aminte la *agitația/tulburarea* vocii Lui – מַגֵּן קִלְיָהּ (sau, după LXX, la *iuțimea* mâniei Domnului – ὀργήθυμοῦ κυρίου). Căci, într-adevăr (Is. 28:21), Dumnezeu *se va întărâta/va fi cu mânie* (spre nimicire); poate ca simbol al acțiunii divine, calcul (Iov 39:24), gata de bătaie, lovește *frenetic/ agitat/ cu mânie* (מַגֵּן/ ὀργή) pământul.

2.3. Alte traduceri ale verbului ebraic מַגֵּן, în LXX

În afară de cazurile de redare prin ὀργίζομαι, verbul מַגֵּן este redat, în greaca Septuagintei, mai degrabă prin alte verbe¹¹, precum: μεριμνῶ ‘a se îngrijii, îngrijora’ (vezi 1Par. 17:9, 2Sam. 7:10); πτοέομαι ‘a se spăimânta’ (Avac. 3:7 și 16); σαλεύομαι ‘a clăti/ clătina’ (Ps. 76/77:19), în paralelism sinonimic cu ἐντρομος γίνομαι (*a se face tremurător*); σείω/ σείομαι ‘a (se) clătina, zgâlțâi, cutremura’ (Prov. 30:21; Iov 9:6) care, de asemenea, apare și în paralel cu σαλεύομαι; ταρασσομαι ‘a stârni, tulbura, bulversa, cutremura’ (Ps. 76/77:17, 2Sam. 19:1, Am. 8:8, Avac. 3:16), și în paralelism sinonimic cu φοβέομαι ‘a (se) înfricoșa’; συνταράσσομαι ‘a (se) tulbura profund’ (2Sam 22:8), și el în paralel cu σείω și cu σπαράσσομαι ‘a se zăbuciuma, a palpa’; πικραίνομαι ‘a (se) amări’ (Is. 14:9, Ier. 40/33:9), folosit și în paralelism sinonimic cu φοβέομαι ‘înfricoșa’; συγχέομαι ‘a fi tulburat, bulversat, a se tulbura’ (Ioil 2:1 și 10; Mih. 7:17), și în paralel cu σείομαι; παροξύνω ‘a irita, stârni, ațâța, a provoca la mânie (ca și în 1Cor. 13:5)’, ‘a irita, mânie’ (Is. 5:25, 14:16 și 23:11; Ier. 50/27:34), în paralel cu σείω și θυμός; θυμόομαι ‘a (se) înfuria, mânie, (despre animale) a fi nărăvaș, apucat, sperios’ (Is. 13:13, 37:29), în paralel cu σείω; εἰμί/

¹¹ Forma substantivată, מַגֵּן, e redată prin ὀργή și θυμός.

ποιέω μετὰ θυμοῦ ‘a fi și a lucra cu mânie’ (Is. 28:21); λυπέω/ λυπέομαι ‘a suferi, se întrista’ sau, tranzitiv, ‘a hărțui, a face să-și piardă liniștea (un inamic), a insulta’ (Is. 32:11, Iez. 16:43); μνεΐαν ποιέομαι ἐν ὀδύνη ‘a face pomenire (a-și aduce aminte) cu durere’ (Is. 32:10); παροργίζω ‘a provoca la mânie’ (Iov 12:6, Is. 64:1).

2.4. Verbele ebraice corespondente cu ὀργίζομαι

Pe de altă parte, grecescul ὀργίζομαι ‘a se irita, mânia, a fi sau a deveni mânios’ corespunde, în Septuaginta, mai degrabă altor verbe din Textul Masoretic, care descriu mai exact *mânia* propriu-zisă:

רָנַף, ‘a fi mânios, supărat (constant) pe cineva’:

Dumnezeule, lepădatu-ne-ai pe noi și ne-ai doborât; *mâniatu-Te-ai* și Te-ai milostivit spre noi. (Ps. 59/60:1)¹²

Până când, Doamne, Te vei *mânia* până în sfârșit? Până când se va aprinde ca focul *mânia* (ζῆλος) Ta? (Ps. 78/79:5)

Oare, în veci Te vei *mânia* pe noi? Sau vei întinde *mânia* (ὀργή) Ta din neam în neam? (Ps. 84/85:6)

Și tu vei zice în ziua aceea: Lăuda-Te-voi, Doamne, că deși *pornit* împotriva mea, *mânia* (θυμός) Ta s-a întors de la mine și m-ai miluit. (Is. 12:1)

(רָחַף) הָרָחַף, ‘a arde, a (se/-și) aprinde (*mânia*/ lit. nasul)’ – și pentru gr. ὀργίζομαι θυμῶ):

Atunci S-a *aprinse de mânie* Domnul împotriva poporului Său și a urât moștenirea Sa (Ps. 105/106:40)

(Moise) a văzut vițelul și *aprinzându-se de mânie* a aruncat din mâinile sale cele două table și le-a sfărâmat (Ieș. 32:19)

S-a *mâniat* Iacov și s-a plâns împotriva lui Laban... (Fac. 31:36)

Atunci se *aprinse de mânie* Elihu, fiul lui Baracheel din Buz, din familia lui Ram. Și *mânia* lui se *aprinse* împotriva lui Iov, fiindcă el pretindea că este drept (Iov 32.2 –și 3)

Temeliile (...) s-au clătinat, că S-a *mâniat* pe ele (Ps. 17/8:8).

Ne-ar fi înghițit pe noi, când s-a *aprinse mânia* lor (Ps. 123/4:3)

Oare împotriva fluviilor *Și-a aprins* Domnul *văpaia* Sa? Sau asupra marilor râuri *mânia* Sa (θυμός)? Ori împotriva mării *urgia* (ὄρμημα) Ta, când Tu încaleci caii Tăi (Avac. 3:8)

¹² În afară de cazurile în care este menționat altfel, fragmentele biblice sunt citate din B 1968.

קצף, ‘a fi mânios, furios’:

Nu spune: „A fost o rătăcire!” Pentru ce să Se *mânie* Dumnezeu de cuvântul tău și să nimicească lucrul mâinilor tale? (Eccl. 5:5)

Domnul S-a *mâniat* mult împotriva părinților voștri! (Zah. 1:2)

Dar este puternică *mânia* Mea împotriva neamurilor trufașe! Căci Eu Mă întărâtasem doar puțin, dar ele s-au înverșunat în rele. (Zah. 1:15)

Căci nu vreau să cert totdeauna și să stăruie în *mânie*, căci înaintea Mea ar cădea în nesimțire duhul și sufletele pe care le-am creat. (Is. 57:16)

Iată, Tu Te-ai *pornit cu mânie*, și noi eram vinovați prin necredința și fărădelegea voastră! (Is. 64:4)

Nu Te *mânia* pe noi foarte și nu-Ți aduce aminte la nesfârșit de fărădelegea noastră! (Is. 64:8)

Sau Tu ne-ai urgisit și Te-ai *mâniat* pe noi fără măsură? (Pl. 5:22)

עשן, ‘a fumege’:

Doamne, Dumnezeul puterilor, până când *Te vei mânia* (vei fumege) de ruga robilor Tăi? (Ps.79/ 80:5)

כעס, ‘a fi indignat, mânios’:

Păcătosul va vedea și se va *mânia*, va scrâșni din dinți și se va topi. Pofa păcătoșilor va pieri. (Ps. 111/112:10)

זעף, ‘a fi indignat, a vorbi cu mânie, a blestema’:

Și el (Antihristul) va pierde curajul, se va întoarce și se va *întărâta* împotriva legământului sfânt și va lucra și se va învoi iarăși cu cei ce au părăsit legământul sfânt. (Dan.11:30)

מרר, ‘a se amărî, a se face amar, a fi stârnit, crud, înverșunat’:

Atunci regele de la miazăzi va fi *amărât* foarte și va ieși și va face război cu el – cu regele de miazănoapte. (Dan. 11:11)

בִּיב, ‘a se lupta, a se certa’:

Nu până în sfârșit se va *iuți*, nici în veac se va *mânia* (μηνίω¹³) (Ps.102/ 103:9).

¹³ Ebr. נטר a păstra (mânie, resentimente)’.

2.4.1. Corespondența dintre ὀργίζομαι și אָרַג, incertă

Putem observa că puținele versete în care grecescul ὀργίζομαι apare ca echivalent al ebraicului אָרַג, ca în Ps. 4:5, nu sunt de fapt relevante pentru stabilirea unei reale corespondențe între cele două verbe:

Ieș. 15:14:

ἤκουσαν ἔθνη καὶ ὀργίσθησαν ὠδίνες ἔλαβον κατοικοῦντας Φυλιστιμ

שָׁמְעוּ עַמִּים אֲרָגוּן הִל אָחַז יִשְׁבִי פְּלִשְׁתִּים

Auzit-au neamurile și *s-au cutremurat*, frică a cuprins pe cei din Filisteia.

Auzit-au neamurile și *s-au mâniat* (a), dureri au cuprins pre cei ce lăcuia în Filistiim (B 1795)

B 1688: *să scârbiră*; B 1914: *s-au cutremurat*.

Așa cum atrage atenția, în notă, B 1795, Codex Alexandrinus propunea aici mai degrabă ἐφοβήθησαν, ‘s-au temut’ – și atunci, în logica acestei recenzii, și în Ps. 4:5 am fi putut avea tot φοβεῖσθε, ‘temeți-vă’ (ori ‘cutremurați-vă’, ca în Textul Masoretic)¹⁴.

Fac. 45:24:

ἐξαπέστειλεν δὲ τοὺς ἀδελφοὺς αὐτοῦ καὶ ἐπορεύθησαν καὶ εἶπεν αὐτοῖς *Μὴ*

ὀργίσεσθε ἐν τῇ ὁδῷ

וַיִּשְׁלַח אֶת-אֶחָיו וַיֵּלְכוּ וַיִּמְרָא אֲלֵהֶם אֶל-תְּרַגְּוֹן בְּדַרְךְ

Așa a dat drumul fraților săi și ei au plecat; iar la plecare le-a zis: „*Să nu vă sfâdiți pe cale!*”

În versetul de mai sus, sensul pe care contextul ni-l indică pentru μὴ ὀργίσεσθε este mai degrabă: „nu vă ciondăniți”, „nu vă hărțuiți” ori, eventual, „nu vă înfierbântați”.

2/4Reg. 19:28:

διὰ τὸ ὀργισθῆναι σε ἐπ’ ἐμὲ καὶ τὸ στρηνός σου ἀνέβη ἐν τοῖς ὠσίν μου

καὶ θήσω τὰ ἄγκιστρά μου ἐν τοῖς μυκτῆρσίν σου...

עַן הִתְרַגְּוֹן אֵלַי וְשִׁנְנַת עַל עַבְדְּךָ וְשִׁמְתִי חַחֵי בְּאַפְּךָ

Pentru *obrăznicia* ta cea față de Mine și pentru că trufia ta a ajuns până la urechile Mele, Îmi voi pune veriga Mea în nările tale...

¹⁴ De fapt Codex Alexandrinus chiar are în Ps. 4:5 o mică variație, exprimând imperativul prin infinitiv: ὀργίσεσθαι.

Cum am arătat mai sus (§2.2.3), sensul lui ὀργισθῆναι este și în acest verset mai degrabă de *dezlănțuire* necontrolată, o *ieșire din fire* obraznică și lipsită de venerație față de divinitate, iar nu de mânie propriu-zisă îndreptată împotriva lui Dumnezeu¹⁵.

Ps. 98/99:1:

ὁ κύριος ἐβασίλευσεν ὀργιζέσθωσαν λαοί ὁ καθήμενος ἐπὶ τῶν χερουβιν σαλευθήτω ἡ γῆ

יְהוָה מֶלֶךְ יָרִיב עַמִּים יְשֵׁב בְּרוּבִים תְּנוּט הַאָּרֶץ

Domnul împărățește: *să tremure* popoarele; șade pe heruvimi: *să se cutremure* pământul.

Domnul au împărățit: *să se mânie* noroadele, cela ce șade pre Heruvimi clătească-se pământul (B 1914)

Dominus regnavit *irascantur* populi qui sedet super cherubin moveatur terra (VULGATA)

Chiar dacă este confirmat și de Vulgata, sensul de *mânie* propriu-zisă credem că nu poate fi luat în considerare nici aici (în afară de cazul când vrem să vedem o nuanță ironică¹⁶), căci neamurilor păgâne, îngrozite de teofanie – vezi în § 2.2.1 sensul lui יָרִיב – nu le-ar fi ars, desigur, să se mai și mânie. Chiar dacă vor fi avut și un reflex inoportun, starea lor era desigur mai degrabă de panică¹⁷.

2.5. Evoluția semantică a lui ὀργίζομαι între cele două Testamente

În schimb, în Noul Testament, ὀργίζομαι apare doar în contexte negative, contrapuse noului spirit, al Bisericii. Astfel, este condamnat *cel care se mânie pe fratele său* (Mat. 5:22); e dată drept contraexemplu *mânia fratelui fiului risipitor* (Luc. 15:28),

¹⁵ De fapt, nu mânia în sine ar fi fost problema, ci dezlănțuirea ei față de cine nu trebuia: poporul ales. Mânia fiind un atribut al puterii, adică al poziției de a judeca pe alții (Mermelstein 2021, 119), ea era cuvenită, din acest punct de vedere, doar lui Dumnezeu, deși regii neamurilor își imaginau că pot urzura acest atribut divin.

¹⁶ Cum am putea găsi în Apoc. 22:11 – *cine e nedrept, să nedreptățească înainte, cine e spurcat, să se spurce încă*, ὁ ἀδικῶν ἀδικησάτω ἔτι καὶ ὁ ῥυπαρὸς ῥυπανθήτω ἔτι (vezi Wallace 1996, 491).

¹⁷ De asemenea, nici în versetul Prov. 29:9, pe care Hoehner (2002, 619) îl mai enumeră între locurile paralele, nu putem vorbi de o corespondență reală între ὀργίζομαι și יָרִיב, dat fiind că textul este diferit în Septuaginta (ἀνὴρ σοφὸς κρίνει ἔθνη ἀνὴρ δὲ φάσλος ὀργιζόμενος καταγελάται καὶ οὐ καταπήσει/ „Bărbatul înțelept judecă pe neamuri; iar omul rău *mâniindu-se* se face de bațjocură, și nu se îngrozește” – B 1914) față de Textul Masoretic (תַּחַת אִישׁ חָכָם נִשְׁפָּט אִישׁ טִיִּיל וְיָרִיב אִישׁ יָרִיב וְאִישׁ יָרִיב וְאִישׁ יָרִיב/ Când un înțelept se ceartă cu un nebun, fie că *se supără*, fie că râde, nu-și pierde cumpătul). Hoehner mai ia, de asemenea, în calcul și Iov 12:6, însă acolo ὀργίζω apare numai în Codex Alexandrinus, celelalte versiuni manuscrise având παροργίζω, iar sensul, cum am arătat mai sus (§2.2.3 și 2.3), este de *a provoca* sau *a atâta* – corespunzător de altfel, formei Hifil.

iar în parabole sunt descriși mâniindu-se *stăpâni* cu comportament brutal, strict omenesc: stăpânul celor doi datornici (Mat. 18:34), împăratul care își însoară fiul, apoi îi nimicește pe cei care nu vin la nuntă (Mat. 22:7 – sau, în altă variantă, *stăpânul* nuntaș, în Luc. 14:21). De asemenea, în Apocalipsă se mânie *șarpele*, care se războiește (12:17) cu Biserica, precum, desigur, și *neamurile* (11:18)¹⁸ – doar acest exemplu putând fi pus alături de cele din Vechiul Testament (poate ca un ecou al lor).

Se observă însă, în exemplele date anterior (v. §2.4 și 2.4.1), că *ὄργιζομαι* din Vechiul Testament era mai bogat în sensuri decât ce ne indică ocurențele din Noul Testament¹⁹. Câmpul lui semantic din Septuaginta, chiar dacă nu se regăsește complet în dicționarele de greacă folosite astăzi, care se opresc la sensul (noul-testamentar) ‘a se mânia, a se irita’²⁰, e natural să-l presupunem ca derivând din substantivul *ὄργη* (exprimând așadar *intrarea în și trăirea stării de ὄργη*) – aceasta fiind o noțiune cu utilizare mai largă, corespunzându-i, printre sensurile principale: *agitație interioară, sentimente energice, violente, sau entuziaște, pătimașe, fervente, înflăcărare* (BAILLY); *stare emoțională intensificată, emoție, pasiune* (CAMBRIDGE); *impuls natural, temperament (pasional)* (LIDDELL); *mișcare naturală ce ne poartă către un lucru, mișcare impetuoasă, instinct, înclinație, vehemență/înfocare, pasiune violentă – uneori și orgoliu, răzburare, cruzime* (ALEXANDRE). De altfel, *ὄργια*, alt derivat al lui *ὄργη*, denumea, în lumea veche, misterele lui Demetra, Orfeu sau Dionysos, în cadrul cărora ritualurile cultivau stările de spaimă, frenezie și de extaz mistic.

În Psalmii Vechiului Testament, *ὄργη* corespundea nu doar lui: *אף*, ‘nas’ ori ‘mânie’; *הַרְוֹן*, ‘înflăcărare’ (de obicei, *a mâniei, a furiei*), ‘înverșunare’; *הַמָּה*, ‘mânie, înverșunare’; *אָעַם*, ‘mânie, furie’; *עֲבָרָה*, ‘mânie mare, furie, indignare’, ci, uneori, și mai generalului *סוּפָה*, ‘furtună’ (82:16). În poezia cărții Iov, pe *ὄργη* (singur sau în combinație cu *θυμός*) pe lângă *אף*, *עֲבָרָה*, uneori îl găsim redându-l și pe *כַּעַשׁ*,

¹⁸ Apoc. 11:5. „Și a trâmbițat al șaptelea înger și s-au pornit, în cer, glasuri puternice [...]. Și *neamurile s-au mâniat*, dar (καὶ) a venit mânia (*ὄργη*) Ta și vremea celor morți, ca să fie judecați, și să răsplătești pe robii Tăi, pe prooroci și pe sfinți și pe cei ce se tem de numele Tău, pe cei mici și pe cei mari, și să pierzi pe cei ce prăpădesc pământul. Și s-a deschis templul lui Dumnezeu, cel din cer, și s-a văzut în templul Lui chivotul legământului Său, și au fost fulgere și vuiete și tunete și cutremur și grindină mare.”

¹⁹ Și verbul siriatic echivalent din *Peshitta*, *אף*, are doar sensul de ‘a fi mânios, furios’ (la fel ca în greaca Noului Testament), lipsindu-i celelalte sensuri ale ebraicului *רָגַז*.

²⁰ Deși sunt prezente și câteva indicii de nuanțare și largire a sferei semantice: dicționarul ALEXANDRE are și *exciter*, iar LIDDELL sugerează, printr-un exemplu, și sensul *to be in a passion*.

‘supărare, ciudă’ – în paralelism sinonimic și cu ζήλος, ‘zel’ (הַקְנָאָה – v. 5:2)²¹. Iar dacă luăm în calcul și versetele cu conținut vag asemănător în ebraică și greacă, i-am mai găsi, în Ps. 34 20, ca echivalente îndepărtate, pe מְרִמָּה, ‘fraudă, înșelăciune’, și, în Ps. 54 22, pe קָרָב, ‘război’.

3. Concluzii. Implicații

Echivalarea între ὀργίζομαι și רָגַז u care avem de a face în Ps. 4:5 ar putea fi explicată deci, ca și în celelalte câteva cazuri izolate, prin sensul mai larg al lui ὀργή – orice tip de *agitație*, *zburcium* (Iov 32:6) ori *sentiment năvalnic* al sufletului. Există desigur și varianta amintită în debutul articolului (§2.1), ca traducătorul să fi cunoscut, în mediul său, recitarea cu vocalizare de imperativ Piel. Pe de altă parte, însă, măcar ca a treia variantă, care nu le contrazice pe primele, credem că ar trebui luată în considerare o posibilă intervenție a viziunii teologizante a traducătorului LXX: îndemnul la *mânie* sau *furie* va fi fost preferat unei echivalențe mai literale, precum φοβεῖσθε, dar prea slabe²² pentru contextul care reclama un verb capabil de a exprima *încordarea* în păzirea dreptății – iar opțiunea ὀργίζομαι, în sensul larg, l-ar fi acoperit oricum în oarecare măsură și pe רָגַז. Dar exploatarea ulterioară a versetului, în direcția sensului strict de ‘mânie’, așa cum o face Sf. Pavel în Noul Testament, și e continuată apoi din literatura patristică până în exegeza protestantă²³, în același stil edificator, deși legitimă, nu ar trebui, credem, să interfereze cu traducerea Psalmului în sine²⁴ – căci atunci am înlocui cuvântul

²¹ Tot aici îl mai avem și pe רָגַז –cu sensul de ‘zburcium, necaz, probleme’, în 14:1, de ‘agitație, nerăbdare’, în 39:24, sau de ‘inflăcărare, vervă’, în 37:2).

²² În privința selecției lexicale, lirica grecească în general (și Psaltirea greacă a Septuagintei în special) pare să fie caracterizată de preferința pentru ce e mai puțin banal (Brown Jones 2022, 68).

²³ În fond, Sf. Pavel avea aici în vedere atitudinea potrivită în Biserică, spune de Silva (2022, 234). Chiar HRISOSTOM2 (138-139) interpretează imperativul în sens concesiv, atunci când comentează citatul din Psalm în contextul Epistolei către Efesenii.

²⁴ Psalmul 4 era binecunoscut, ca unul din cei 26 care se cântau la Templu (Gunkel/ Begrich 1998, 346), poate seara (Cheyne 1904, 9). Mai mult, este posibil ca și versiunea grecească să fi fost inclusă în serviciul sinagogilor – unul din scopurile posibile ale traducerii Septuagintei (deși contestat de Schaper 2014, 180), e folosirea ei în cadrul cultului. Astfel stând lucrurile, Pavel putea face, din „sulturile aflate în Sinagogă, familiare lui și auditoriului” (Ellis 1957, 19) o citare rutinieră, în ideea: „iată, și unde se spune de mânie, chiar și acolo suntem preveniți să nu greșim” – mai ales că unii dintre evreii contemporani ar fi fost înclinați, probabil, să justifice cu un astfel de verset și ucideri pentru o acribie deplasată (și Iisus, în Ioan 8:7, îi tempera: „Cine e fără de păcat, să arunce piatra”). Pe de

Scripturii cu texte care doar îl folosesc. Iese deci din discuție prezența adversativului *dar* într-o traducere fidelă a Psalmului. Pe de altă parte, în ceea ce privește *mânia* însăși, diversele exploatări ale cuvântului amintite aici (§1) ar putea deschide o altă temă de discuție (ce depășește scopul studiului nostru), privind înțelesul noțiunii timpuriu-creștine de Scriptură. Toate aceste citări ale Psalmului nu se pot revendica de la autorul lui prim, profetul David, ci de la conceptul general de Scriptură ca mesaj din partea lui Dumnezeu (din moment ce trimiterea este de fapt la o intervenție pe text a traducătorului Septuagintei). Dacă, în tradiția ortodoxă, Biblia nu e concepută, așa cum putem întâlni în protestantism, drept o operă neperfectibilă, a unei inspirații divine la nivel verbal, lexical (eventual, coruptă apoi, cu timpul), ci i se admite un grad de inspirație și operei de consemnare și păstrare, apoi de redactare a ei, prin recenzii succesive – atunci, asistența divină atribuită per ansamblu alcătuirii Scripturii se întinde și asupra tradiției șlefuitoare, care poate fi translingvistică, cuprinzând traducerea (fie ea și „creativă” și „interpretativă”²⁵) în greaca Septuagintei²⁶. Acest fapt pare de altfel prezumat de felul în care au fost receptate de Noul Testament și alte traduceri interpretative (un caz reprezentativ

altă parte, însă, citarea nu se face cu ambiția unei rigori științifice. După cum arată Ahearne-Kroll (2014, 269-270, 273), la Sf. Pavel, ca și în toate cele 22 de cărți nou-testamentare care citează Psalmi, „e inutil să căutăm azi traiectorii de interpretare fixe, acolo unde ele de fapt nu au existat”; dimpotrivă, modurile de citare nu arată deloc vreo „interpretare programatică”, Psalmii nefiind utilizați „consistent”, ci „fiecare citare trebuie luată doar ca un caz separat, în dependență de contextul unde e plasată”, în care „contribuie la efortul retoric al autorului”. Cu atât mai mult, a adapta traducerea Psalmilor la aceste citări ar fi o opțiune eronată. S-a observat, de altfel (Ellis, 1958), că Pavel știa și artițiile de predică rabinică (46), citând din memoria sa poliglotă (14) nu întotdeauna în linia textului, ci poate și în linia argumentării (32, 114). Aluziile lui ocazionale (11) citau Scriptura ca pe o colecție de *λογία τοῦ Θεοῦ* pentru învățatură (20 – v. și Rom. 3:2 și Rom. 15:4). Dar, așa cum putea da porunci și de la sine, Apostolul era liber și să nu citeze deloc, dar și să aleagă ceea ce considera el că Duhul spune prin literă (146), acceptând cu ușurință că sensul citatelor vechi-testamentare era mai larg decât cel cu aplicare istorică imediată (148).

²⁵ Schaper 2014, 177-8. Dar care a modelat așteptările mesianice, precum și gândirea hristologică – exemplul pe care îl dă este traducerea Ps. 109.

²⁶ Hayes 1982, 27, care se miră de pretenția scrisorii lui Aristeias că Vechiul Testament ar avea autoritate chiar și în traducere, spune totuși și el că la forma definitivă a cărților din canon s-a ajuns treptat. Dacă însă (Preliceanu/ Neaga/ Barna/ Chialda 2000, 48, 62) asistența divină a continuat pe parcursul redactării, cu șirul ei de recenzii, atunci nu prima formă este cea care trebuie căutată neapărat ca reper absolut – chiar dacă, desigur nu se poate continua la nesfârșit cu hiper-redactarea teologizantă. Oare sursele prime amintite în Num. 21:14 și Ios. 10:13, ori cronicile amintite de cărțile Regilor ar trebui considerate mai inspirate decât Biblia care ne-a parvenit? Sau Deuteronomul era mai inspirat fără capitolul 34, care relatează moartea autorului său principal, Moise?

fiind nuanța profetică a lui παρθένος ‘fecioară’ pentru mai vagul *הַמְּלֵאָה*, ‘tânără’ din Is. 7:14, dar și din Cânt. 6:8). Traducerea de aici, ὀργίζεσθε pentru *וּרְגַזְוּ*, ar fi doar un exemplu în plus, în aceeași direcție²⁷.

Bibliografie

A. Izvoare și lucrări de referință

- ALEXANDRE = Alexandre, C., *Dictionnaire Grec-Français*, Paris, Hachette, 1895.
ATANASIE = Atanasie, cel Mare, Sf., *Tâlcuri la Psalmi* (trad. P. Enache), Iași, Doxologia, 2021.
B 1688 = *Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură* 1688, ediție jubiliară, București, IBMBOR, 1998.
B 1914 = *Biblia*, Ediția Sfântului Sinod, București, Tipografia Cărilor Bisericești, 1914.
B 1968 = *Biblia sau Sfânta Scriptură*, Cu aprobarea Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Române, București, Institutul Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1968.
BAILLY = Bailly, A., *Dictionnaire Grec-Français*, Paris, Hachette, 2000.
CAMBRIDGE = *The Cambridge Greek Lexicon* (ed. J. Diggle), Cambridge, Cambridge University Press, 2021.
CASSIAN = Ioan Cassian, Sf., *Despre cele opt gânduri ale răutății* (tr. D. Stăniloae), în *Filocalia* I, Sibiu, Institutul Dacia Traiană, 1947, 97-123.
CHIRIL = Chiril, al Alexandriei, Sf., *Tâlcuri la Psalmi* (tr. D. Stăniloae), Iași, Doxologia, 2021.
CORESI = Coresi, *Psaltirea slavo-română (1577), în comparație cu psaltirile coresiene din 1570 și 1589* (ed. Stela Toma), București, Editura Academiei, 1976.
D 1673 = Dosoftei, *Psaltirea în versuri* (ed. A. Goci), București, Editura 100+1 Gramar, 1998.
D 1680 = Dosoftei, *Psaltirea de'nțâles* (ed. M. Cobzaru), Demiurg, Iași, 2007.
HRISOSTOM1 = Ioan Gură de Aur, Sf., *Omilii la Psalmi* (tr. L. Enache), Iași, Doxologia, 2011.
HRISOSTOM2 = Ioan Chrisostom, Sf., *Comentariile sau explicarea Epistolei către Efeseni* (tr. Theodosie Athanasiu), Iași, Editura Dacia, 1902 (reprodusă anastatic de Editura Apa Vieții, 2019).
KOEHLER = Koehler, L./Baumgartner, W., *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, New York/Köln/Leiden, Brill, 1994.
LIDDELL = Liddell, H./Scott, Robert, *A Greek-English Lexicon*, New York, Harper & Brothers, 1883.
MS. 45 = Manuscrisul 45 de la Biblioteca Filialei Cluj a Academiei Române, în *Monumenta Linguae Dacoromanorum. Biblia 1688, Pars XI. Liber Psalmorum*, editat de Al. Andriescu, E. Dima, M. A. Gherman, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2003.
P 1957 = *Psaltirea*, București, IBMBOR, 1957.

²⁷ Dacă se poate spune (Brown Jones 2022, 9) că versiunea Psalmilor din Septuaginta e inteligibilă doar cu ajutorul Textul Masoretic, și altfel ar suna prea ciudat – iar autorii nou-testamentari erau conștienți că în Septuaginta cuvintele grecești au luat ceva din valoarea lor ebraică (Ellis 1957, 13), s-ar putea spune la fel de bine și invers: sensul autentic al cuvintelor ebraice nu e apreciat cu adevărat decât odată cu traducerea în Septuaginta.

- P ARCB = *Psalmii*, București, Arhiepiscopia Romano-Catolică, 1993.
- P AXINCIUC = *Cartea Psalmilor. Psalmii 1-50* (coord. Madeea Axinciuc), Iași, Editura Polirom, 2020.
- P CALOMIRA = *Psaltirea lui David*, trad. Calomira de Cimara, Iași, Editura Lumina Moldovei, 1923.
- P PANDREA = *Cartea Psalmilor – Sefer Tehilim*, tr. Liviu Pandrea, Cluj, Editura Viața Creștină, 1993.
- P SCH = *Psaltirea Scheiană comparată cu celelate Psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește*, ed. I.-A. Candrea, București, Socec, 1916 – și *Psaltirea Scheiană (1482)* (ed. I. Bianu), București, Edițiunea Academiei, 1889.
- PESHITTA = *The Peshitta Psalter, According to the West Syrian Text* (ed. William Emery Barnes), Cambridge University Press, 1904.
- SCĂRARUL = Ioan Scărarul, Sf., *Scara*, în *Filocalia*, vol. IX, Editura Institutul Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1980, 41-462
- SEPTUAGINTA = *Septuaginta* (ed. A. Rahlfs), German Bible Society – edițiile 1971 (a IX-a, inclusă în Bible Works 9) și 1979.
- TEODORET = Fericitul Teodoret, Episcopul Kirului, *Tălcuire a celor o sută cincizeci de psalmi ai Prorocului împărat David*, ediție îngrijită de Florin Stuparu, București, Editura Sophia, 2018 (*Interpretatio in Psalmos*, Migne, P.G. vol. LXXX, col. 857-1998).
- Textul Masoretic = textul ebraic din Codex Leningradensis, conform ediției *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 1997, și versiunii electronice Michigan-Claremont (1982) – inclusă în Bible Works 9.
- TOMA = Thomas Aquinas, St., *Commentary on Saint Paul's Epistle to the Ephesians* (tr. Matthew Lamb), New York, Magi Books, 1966.
- VULGATA = *Biblia Sacra Iuxta Vulgatam Versionem* (ed. R. Weber, B. Fischer, J. Gribomont, H. F. D. Sparks, W. Thiele), Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft – edițiile 1983 (inclusă în Bible Works 9) și 2007.

B. Literatură secundară

- Ahearne-Kroll, Stephen, *Psalms in the New Testament*, în *The Oxford Handbook Of the Psalms*, ed. William Brown, Oxford/ New York, Oxford University Press, 2014, 269–280.
- Auwers, Jean-Marie, *La composition littéraire du Psautier. Un état de la question*, Paris, Gabalda, 2000.
- Brown Jones, Jennifer, *Translation and Style in the Old Greek Psalter*, Leiden/Boston, Brill, 2022.
- Cheyne, T.K., *The Book of Psalms, Translated from a Revised Text with Notes and Introduction*, London, Kegan Paul, 1904.
- Creach, Jerome, *Discovering the Psalms. Content. Interpretation, Reception*, London, SPCK, 2020.
- DeClaissé-Walford, Nancy/ Jacobson, Rolf/ Tanner, Beth Laneel, *The New International Commentary on the Old Testament. The Book of Psalms*, Grand Rapids/ Cambridge, Eerdmans, 2014.
- DeSilva, David, *Ephesians*, Cambridge, Cambridge University Press, 2022.
- Ellis, Earle, *Paul's use of the Old Testament*, Edinburg, Oliver&Boyd, 1957.

- Gillingham, Susan, *The Levites and the Editorial Composition of the Psalms*, în *The Oxford Handbook Of the Psalms*, ed. William Brown, Oxford/ New York, Oxford University Press, 2014, 201–212.
- Gunkel, Hermann/ Begrich, Joachim, *Introduction to Psalms. The Genres of the Religious Lyric of Israel* (tr. din germană de James Nogalski), Macon (Georgia), Mercer University Press, 1998.
- Hayes, John, *An introduction to Old Testament Study*, London, SCM Press, 1982.
- Hoehner, Harold, *Ephesians. An Exegetical Commentary*, Grand Rapids, Michigan, Baker Academic, 2002.
- Mermelstein, Ari, *Power and Emotion in Ancient Judaism*, Cambridge, Cambridge University Press, 2021.
- Popescu, Călin, *Psaltirea națională. Introducere în filologia celui mai longeviv text literar românesc*, Pitești, Editura Universității, 2019.
- Prelipeanu, Vladimir/ Neaga, Nicolae/ Barna, Gheorghe/ Chialda, Mircea, *Studiul Vechiului Testament. Manual pentru facultățile teologice*, ed. Ioan Chirilă, Cluj-Napoca, Renașterea, 2000.
- Schaper, Joachim, *The Septuagint Psalter*, în *The Oxford Handbook Of the Psalms* (ed. William Brown), Oxford/ New York, Oxford University Press, 2014, 173–184.
- Wallace, Daniel, *Greek grammar beyond the basics. An exegetical syntax of the New Testament*, Grand Rapids, Michigan, Zondervan, 1996.